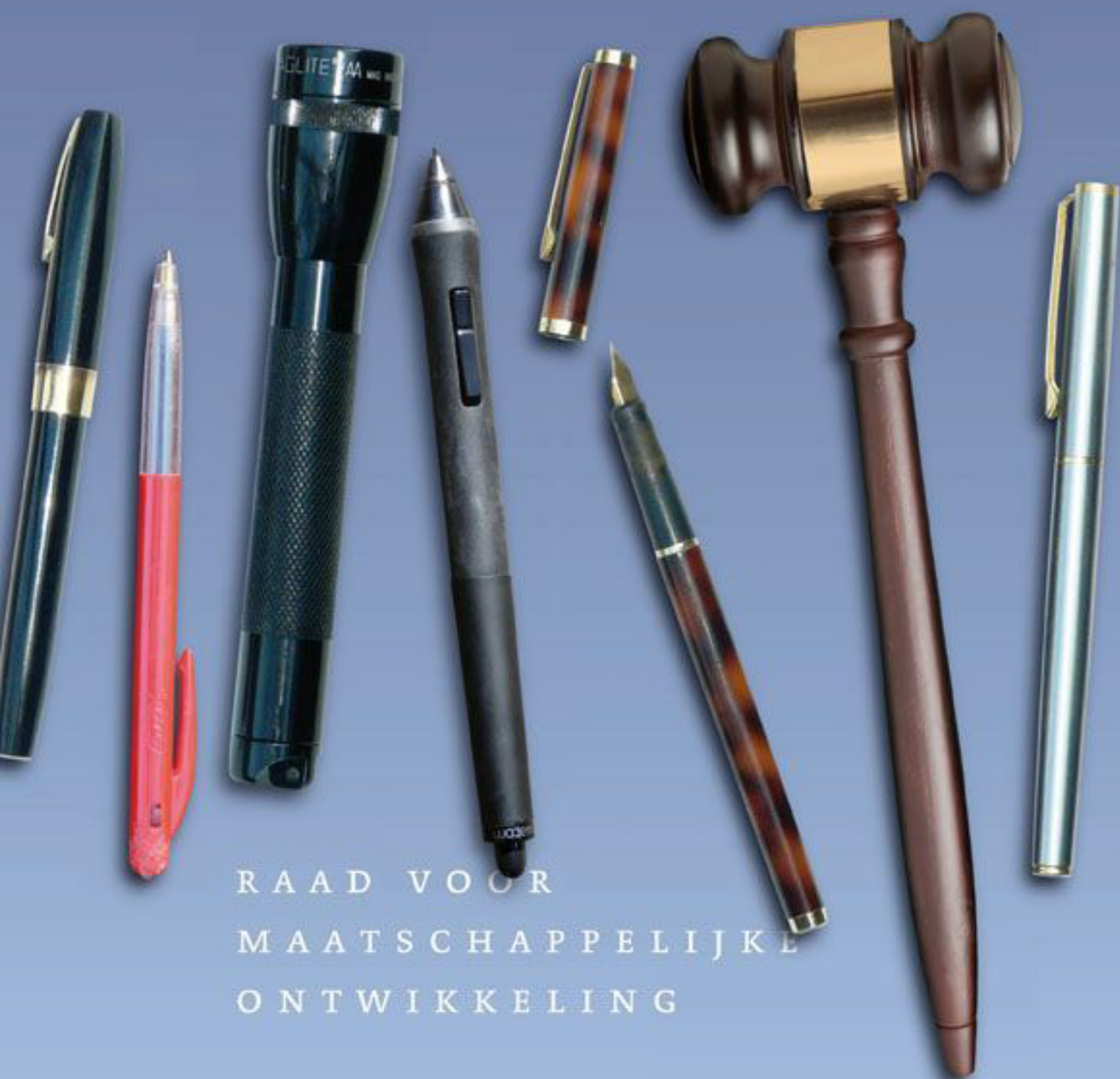

Briefadvies

Bevrijdend kader voor de jeugdzorg

RAAD VOOR
MAATSCHAPPELIJKE
ONTWIKKELING

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling is de adviesraad van de regering en het parlement op het terrein van participatie van burgers en stabiliteit van de samenleving.

De RMO werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken.

De raad bestaat uit onafhankelijke kroonleden;

de heer mr. S. Harchaoui (voorzitter), de heer drs. B.J. Drenth, de heer prof. dr. P.H.A. Frissen, mevrouw drs. J.G. Manshanden MPA, de heer prof. dr. L.C.P.M. Meijs, mevrouw prof. dr.

M.R.J.R.S. van San, mevrouw prof. dr. E.M. Sent en de heer prof. dr. M. de Winter.

De heer dr. R. Janssens is algemeen secretaris van de raad.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Parnassusplein 5

Postbus 16139

2500 BC Den Haag

Tel. 070 340 52 94

Fax 070 340 70 44

www.adviesorgaan-rmo.nl

rmo@adviesorgaan-rmo.nl

ISBN 978 90 77758 28 1

NUR 740

Zet-en Binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Basisontwerp: Christoph Noordzij, Collage, Wierum

© Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag, 2011

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welk wijze dan ook zonder toestemming van de RMO.

Aan de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Den Haag, april 2011

Geachte mevrouw Veldhuijzen van Zanten-Hyllner,

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) is gevraagd te adviseren over de begeleiding van kwetsbare gezinnen. Het lijkt er op dat zwakke of kwetsbare gezinnen (onnodig en) snel in de zware jeugdhulpverlening terechtkomen, terwijl zij mogelijk meer behoefte hebben aan lichte en langdurige begeleiding (zogeheten waakvlambegeleiding). De adviesvraag vanuit uw ministerie kent zowel een bestuurlijke als een zorginhoudelijke component: "Uit onderzoek en signalen uit de praktijk blijkt dat een geïntegreerde, effectieve hulpverlening aan gezinnen en jeugdigen met multiproblematiek niet eenvoudig te organiseren is. Veel hulpverlening is te veel incidentgericht terwijl het voor deze groep nodig is dat het structureel van de grond komt. Het gaat daarnaast vaak om vragen wie voor welke zorg verantwoordelijk is en ook om het vervolgens zorgen voor een structureel en samenhangend hulpaanbod" (Adviesvraag Jeugd en gezin, oktober 2010).

Later in dit jaar zal de RMO een gericht advies uitbrengen over de kansen en valkuilen van de waakvlambegeleiding. Maar omdat rijk en gemeenten momenteel midden in de discussie zitten over de overheveling van de jeugdzorg van provincies naar gemeenten, benut de RMO de mogelijkheid van een briefadvies om zich uit te spreken over de koers van deze stelselherziening. Waar de RMO zich zorgen over maakt, is dat de decentralisering zich beperkt tot een bestuurlijke operatie, zonder dat er ook een inhoudelijke koersverandering plaatsvindt. Volgens de RMO is het essentieel om als rijk en gemeenten het moment van de stelselherziening aan te grijpen om de jeugdhulpverlening op een andere leest te schoeien, namelijk van een beleid dat gericht is op directe interventies (vaak gebaseerd op preventieve risicoanalyses) naar een beleid dat gericht is op de versterking van de zogeheten pedagogische civil society.

Zoals bekend is de jeugdzorg een gulzige zorgverlener. Er gaat veel geld naar toe en er wordt veel gebruik van gemaakt. De RMO ziet het als een kans dat de gemeenten een belangrijke rol krijgen om het uitdijen van de jeugdzorg een halt toe te roepen. Ook de RMO meent dat de grenzen van het bestaande wettelijke kader inmiddels zijn bereikt en dat een stelselherziening gerechtvaardigd is. Maar de valkuil is dat instellingen en organisaties in deze stelselherziening vooral vanuit hun eigen (bestuurlijke) institutionele belangen redeneren. Enkel een verandering in aansturing is daarom een gemiste kans en kan zelfs een schadelijke uitwerking hebben, omdat dezelfde gulzige en uitdijende zorg dan slechts naar een ander schaalniveau verplaatst wordt. De uitdaging is daarom de stelselherziening vooral als een mogelijkheid te zien om de jeugdhulp weer terug te brengen waar die hoort: in gezinnen en hun onderlinge verbanden. Aan het ondersteunen daarvan heeft de overheid al een grote taak. In het vervolg van dit briefadvies reikt de Raad voor deze ondersteunende rol een aantal richtinggevende principes aan.

Dit advies is vanuit de RMO voorbereid door een commissie bestaande uit José Manshanden en Micha de Winter (Raad) en Dorien Graas en Rienk Janssens (secretariaat).

Graag zijn wij bereid het briefadvies mondeling toe te lichten.

Hoogachtend,

Sadik Harchaoui
Voorzitter

A handwritten signature in blue ink, consisting of several overlapping loops and a long horizontal stroke extending to the left.

Rienk Janssens
Algemeen secretaris

A handwritten signature in blue ink, featuring a stylized 'R' and 'J' followed by a long horizontal stroke.

*Bevrijdend kader voor de jeugdzorg
Briefadvies van de Raad voor
Maatschappelijke Ontwikkeling*

Inhoud

Dagelijkse opvoedvragen ontzorgen en normaliseren 5

Van directe individuele interventies naar versterking van
de sociale omgeving 5

Ontschotting is goed, maar pas op voor nieuwe bestuurlijke
monopolies 7

Plaats de beste en meest ervaren professionals in de uitvoering 7

Tot slot 8

Literatuur 9

Dagelijkse opvoedvragen ontzorgen en normaliseren

De groei van de vraag en het aantal doorverwijzingen naar de jeugdzorg is de afgelopen jaren spectaculair geweest. Wachtlijsten bij de Bureaus Jeugdzorg vormden met de regelmaat van de klok het hoofdpijndossier in het bestaan van het programmaministerie voor Jeugd en Gezin. Zelfs de meest voorzichtige verwachtingen om de stijging een halt toe te roepen, verbleekten bij de praktijk van het zorggebruik (Hermanns 2009). Ook in het onderwijs baart de jaarlijkse groei van ruim 40% aan rugzakjes voor passend onderwijs zorgen en dreigt de zorgvoorziening inmiddels onbetaalbaar te worden (Wever 2011).

Het directe ingrijpen van de overheid is natuurlijk wel verklaarbaar en wordt ook wel het Savanna-effect genoemd. Schrijnende gevallen van kinderverwaarlozing en incidenten waarbij de jeugdzorg niet in staat was om de juiste hulp te bieden, creëerden de roep om eerder en effectiever in te grijpen. Veel van het landelijk en gemeentelijk jeugdbeleid is gebaseerd op de angst voor het optreden van (deze) incidenten. Maar dat gaat voorbij aan twee dingen: ten eerste – zo blijkt uit verschillende vergelijkende (inter)nationale studies – aan het feit dat het met de overgrote meerderheid van de Nederlandse kinderen goed gaat (NBSC 2009); ten tweede aan het feit dat er zo een beleid ontstaat dat niet zozeer gericht is op het ontdekken en stimuleren van positieve ontwikkelingen voor kinderen, als wel op het steeds vroeger en sneller signaleren van risico's en problemen. Ook in het huidige regeerakkoord gaat de aandacht vooral naar het (niet) functioneren van de jeugdzorg. Dit staat symbool voor een dieperliggend probleem, namelijk dat te veel gewone problemen zijn verworden tot grootschalige zorgproblemen. Hier ligt de relatie met de gebrekkige pedagogische context. Gezinnen zijn op zichzelf aangewezen en lossen problemen ofwel zelf op, of ze schakelen vroeg of laat professionele hulpverlening in. Dat leidt tot grotere afhankelijkheid van professionals. De mogelijkheid van 'vroeghulp' vanuit de sociale omgeving (thuis, op school en in de buurt) is daarbij onvoldoende overwogen. Aan de stelselherziening moet een denkkader ten grondslag liggen dat gericht is op vermindering van de groei van jeugdzorg ('ontzorgen') en toename van de inzet van de pedagogische civil society ('normaliseren').

De opgave is daarom om professionals die werken in dagelijkse en basale opvoedingssituaties (opvang, onderwijs en consultatiebureaus) weer toe te rusten om adequaat pedagogisch te handelen, ook als er zich (beginnende serieuze) opvoedproblemen voordoen. Momenteel wordt deze handeling vrijwel volledig weggelaten. Door de aanwezigheid van specialistische zorgteams in het onderwijs worden kinderen met een afwijkende ontwikkeling aan de aandacht van de onderwijzer onttrokken. Leerkrachten verliezen hiermee de mogelijkheid om een goed pedagogisch klimaat in de klas te ontwikkelen, om adequaat om te gaan met gewone opvoedproblemen en om intensiever contact met ouders te krijgen. Samenwerking tussen school en Centra voor Jeugd en Gezin kan een basis zijn voor de inzet op sociale netwerken rondom gezinnen. Sommige gemeenten experimenteren al met virtuele Centra voor Jeugd en Gezin op scholen.

Van directe individuele interventies naar versterking van de sociale omgeving

In zijn advies *Inhoud stuurt de beweging* (2006) heeft de RMO erop gewezen dat gemeentelijke organisaties niet als vanzelf leidend zijn bij de ondersteuning van burgers onderling. Gemeenten hebben de keuze om zelf de regie in handen te houden, deze neer te leggen bij marktpartijen of juist uit te gaan van mensen in hun onderlinge verbanden. Volgens de RMO dient de stelselherziening uit te gaan van de krachten en netwerken van burgers en hun

sociale omgeving. Maatschappelijke organisaties, zoals kerken, buurt- en sportverenigingen en allerlei nieuwe informele of meer formele groepen, kunnen een platform en ontmoetingsplek zijn voor de aansluiting van hulpvraag op hulpaanbod.

Pedagogische civil society

Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat kinderen zich beter ontwikkelen als ze opgenomen zijn in sociale netwerken die groter zijn dan het gezin alleen. Als er bijvoorbeeld goede verbindingen zijn tussen ouders in de buurt en tussen ouders en school, dan presteren kinderen beter en hebben ze meer kans op maatschappelijk succes. De kansen op kindermishandeling en jeugdcriminaliteit dalen als de sociale effectiviteit in een buurt hoog is. 'Daarom is in deze tijd van individualisering een versterking van de "pedagogische civil society" nodig, waarin socialisatie een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van burgers is, en waarin het weer vanzelfsprekender is dat mensen zich het wel en wee van elkaars kinderen aantrekken,' aldus De Winter (2011).

De overheid is hierin zeker niet afwezig, maar haar taak veronderstelt wel een ander denk-kader en wijze van aansturing. In het advies *Investeren rondom kinderen* (2009) heeft de RMO samen met de RVZ een pleidooi gehouden voor een nieuw type jeugd- en gezinsbeleid. Een beleid dat niet gericht is op preventieve risicoanalyses, met een onherroepelijk route naar directe professionele interventies en daarmee naar lange wachtlijsten, maar een beleid dat gericht is op de sociale inbedding van gezinnen. Hiermee kan de overheid betrokken zijn en toch op afstand blijven. Werken vanuit het perspectief van een pedagogische civil society gaat uit van het versterken van maatschappelijke kansen, sociale betrokkenheid en democratisch burgerschap van gezinnen en voorkomt dat jeugdbeleid gevangen zit in een logica van risico-signalering, problematisering en professionalisme.

De RMO baseert zich in zijn pleidooi voor een sterke en coherente sociaalpedagogische omgeving mede op bevindingen van Robert Putnam (2000). Op grond van grootschalig vergelijkend onderzoek concludeerde Putnam dat problemen in het Amerikaanse onderwijs niet met louter onderwijshervormingen zijn op te lossen. In plaats daarvan zijn bredere maatschappelijke oplossingen (sociaal kapitaal) nodig. De RMO meent dat deze analyse ook van toepassing is op de jeugdzorg. De belangrijkste reden waarom het tot op heden fout is gegaan, is dat problemen aangepakt worden met individuele interventies, terwijl de oorsprong van de problemen het individuele niveau overstijgt. De aandacht gaat steeds uit naar directe individuele interventies van professionals, terwijl volgens onderzoek slechts 15% van deze problemen effectief via deze evidencebased methoden aangepakt kunnen worden. Natuurlijk zullen ernstige (gedrags)problemen bij ouders en/of kinderen soms een directe interventie vragen, maar deze moeten niet slechts individueel gericht zijn.

Ondanks de empirische aanwijzingen dat opvoeding en ontwikkeling gedijen bij een sterke sociaalpedagogische omgeving, zijn er tal van ontwikkelingen die de andere kant uit wijzen. Een voorbeeld is het beleid rondom jongerenoverlast. Ze lijken op zich goed bedoeld, de meldpunten waar mensen (anonieme) ordeverstoringen kunnen aangeven, maar in feite halen ze het probleem weg daar waar het hoort, namelijk bij de verstoorte relaties tussen jongeren en andere buurtbewoners (RMO 2008). De Winter (2011) spreekt in dit verband over een chronisch tekort aan positief jeugdbeleid. Dat is ook te zien in het onderwijs, waar de kracht van ouderbetrokkenheid maar mondjesmaat wordt erkend. Eigenlijk is over de gehele linie een situatie ontstaan waarin de sociale omgeving naar de achtergrond is verdwenen, hetzij via repressief veiligheidsbeleid, hetzij via doorgeschooten medicalisering en protocolisering. Er is in het domein van onderwijs en jeugd een cultuur ontstaan waarin problemen geïndividualiseerd zijn en onttrokken zijn aan de gewone opvoedcontext.

Dat werkt niet alleen segregatie in de hand, maar ook een verschraving van die 'gewone' opvoedcontext.

In dit opzicht ligt er een kans voor de Centra voor Jeugd en Gezin (CJG) – die immers geacht worden om als voorportaal te fungeren voor een meer lokale vorm van jeugdzorg – maar ook een valkuil. De kracht van de nieuwe CJG's is dat zij de bestaande en zich nieuw formerende organisaties binnen de civil society weten te faciliteren en samen te brengen (Van Vliet en Kesselring 2009). De valkuil is dat de centra zelf de hulpvragen op zich nemen en daarmee automatisch het maatschappelijk krachtenveld neerslaan. Door dit laatste kunnen de CJG's afstevenen op dezelfde imago-problemen en organisatorische moeilijkheden waarmee de Bureaus Jeugdzorg al enige tijd worstelen.

Ontsotting is goed, maar pas op voor nieuwe bestuurlijke monopolies

In het regeerakkoord van het kabinet-Rutte (2010) gaat het bij de voorstellen voor de stelselherziening van de jeugdzorg om de *overheveling* van taken naar de gemeenten, *integrale zorg* en *toegankelijke ondersteuning*. De achterliggende visie op de voorgestelde decentralisatie is dat regie op een lager schaalniveau grotere flexibiliteit (*overheveling*), effectiviteit (*integraal*) en nabijheid (*toegankelijk*) oplevert en daarmee een betere jeugdzorg.

De stelselherziening kan gezien worden als een poging tot een vorm van ontkokering van beleid. In zijn advies *De ontkokering voorbij* (2008b), dat onder andere een analyse bevatte van het jeugdbeleid, heeft de RMO gewezen op een aantal valkuilen van beleidsontkokering. De belangrijkste daarvan is dat het vaak gepaard gaat met veel verlies aan energie door bestuurlijke en reorganisatievraagstukken, zonder dat er inhoudelijk veel verandert. Ontkokering kan leiden tot extra coördinatie-lagen, omdat er vaak wel nieuw beleid bij komt, maar nooit iets verdwijnt. Bovendien kan ontkokering een soort perpetuum mobile worden. Wat we vandaag ontkokeren, kan morgen alweer de nieuwe koker zijn. Het nettoresultaat is doorgaans meer bureaucratie en meer frustratie.

Een van de vormen van ontkokering die volgens onderzoek wel werkt, is financiële ontsotting. Hier ziet de RMO dan ook mogelijkheden binnen de huidige stelselherziening. Dit zal niet eenvoudig zijn gezien de vele betrokken instellingen en overheden. Momenteel hebben de vele financiers een eigen systematiek, die onvoldoende overeenkomt met de uitvoeringswerkelijkheid en bovendien gepaard gaat met diverse perverse prikkels (alleen al te zien aan de jaarlijkse groei van indicaties en uitgaven). Financiële ontsotting kan deze perversiteit doorbreken, maar heeft ook een gevaar in zich. Bundeling van geldstromen kan nieuwe monopolisten creëren en daarmee de neiging de jeugdhulp te strak te willen aansturen.

Mede vanuit dit oogpunt is het van belang dat de stelselherziening gepaard gaat met een verandering in zorginhoudelijke visie. Monopolies en strakke aansturing zijn te voorkomen als gemeenten niet zelf de jeugdhulpverlening gaan vormgeven, maar dit overlaten aan de mensen zelf.

Plaats de beste en meest ervaren professionals in de uitvoering

De laatste jaren is de overheid zich met name gaan richten op de organisatie en sturing van de jeugdzorg. Daarbij heeft zij zich onvoldoende gerealiseerd dat dit op het niveau van de professionele praktijk moeilijk, zo niet onmogelijk sturen is. De relatie tussen professional en cliënt of burger is vooral een sociaal-interactieve relatie, die zich moeilijk laat standaardiseren en

protocolleren. Professionals ervaren dat ook zo en geven aan dat ze steeds meer in een spagaat terechtkomen tussen enerzijds de zorgbehoeften van de cliënt en anderzijds de sturing vanuit de eigen organisatie (CEG 2009).

Na jaren van vraaggericht werken is er in de jaren negentig van de vorige eeuw een verzakelijking in de maatschappelijke dienstverlening opgetreden. Dat heeft in de jeugdzorg geleid tot een benadering waarin evidencebased werken en gebruiken van effectieve methoden bepalend zijn voor de interventie. Deze benadering is zo sterk gaan overheersen dat overheden bij voorkeur programma's en methoden inkopen waarbij wordt geclaimd dat ze evidencebased zijn. Evidencebased werken is daarmee synoniem geworden voor professionaliteit (Van Montfoort 2008). Maar opvoeden en de ondersteuning daarbij van professionals is niet vast te leggen in protocollen en standaardoplossingen. Bovendien is de professional ook zelf onderdeel van de sociale interactie met zijn de hulpvrager en zal hij voortdurend situaties en dilemma's moet inschatten en keuzes moeten maken. Opvoeden laat zich niet vangen in een keten van probleem – diagnose – indicatie – behandeling – klaar. Dat vereist sensitiviteit van de professional en deskundigheidsbevordering vanuit de overheid (De Winter en Schottelndreier 2010).

In een aanpak vanuit de versterking van de sociale omgeving zouden professionals ouders in de eerste plaats moeten stimuleren naar het eigen netwerk te kijken (zoals beoogd met de Eigen Kracht Conferenties). Maar in de huidige consultatiebureaus, ouder-en-kindcentra en het onderwijs heerst een zekere handelingsverlegenheid. Die is een gevolg van eerdergenoemde overmatige aandacht voor sturingsvragen, evidencebased werken en individuele interventies waarbij probleemgevallen apart worden gezet. Het is tijd om deze trend te keren en de professional weer ruimte te geven voor hulpverlening dicht bij het gezin. Onderdeel daarvan is minder investeren in residentiële zorg en meer in lichtere en zwaardere ambulante ondersteuning thuis. Dat kan vanuit de sociale omgeving of vanuit een goed opgeleide en toegeruste professional die, in de woorden van kinderrechtster Anita Leeser, als 'een rots in de branding' voor het gezin kan werken (De Fauwe 2008).

De overmatige aandacht voor sturingsvragen komt ook tot uitdrukking in de kennelijke onderwaardering van beloningen voor de professional in de uitvoering. De meeste senior professionals of docenten verdwijnen vaak naar het (midden)management van een instelling of school, omdat dat meer aanzien en financiële beloning geeft. De beste professionals zouden meer (belonings)prikkels kunnen ontvangen als ze juist niet naar het management doormoeten, maar in de uitvoering blijven. Op den duur zou dit kunnen leiden tot een andere invulling van het functiegebouw.

Tot slot

De stelselherziening van de jeugdzorg ziet de RMO vooral als een kans om de jeugdzorg om te vormen vanuit de principes van een brede pedagogische civil society. In dit briefadvies heeft de RMO een aantal leidende principes aangereikt om de jeugdzorg weer terug te brengen naar de eigenlijke taak, namelijk hulp en ondersteuning bieden aan kinderen en ouders. Deze principes zijn kort samen te vatten als ontzorgen en normaliseren van dagelijkse opvoedvragen (focus op zelfredzaamheid) en meer handelingsruimte bieden voor professionals in de uitvoering van de jeugdzorg (focus op dienstverlening).

De RMO heeft een aantal valkuilen genoemd die een stelselwijziging met zich mee kan brengen. Om het toenemen van de vraag naar jeugdzorg een halt toe te roepen, moet de focus niet gericht zijn op de verhoging van de effectiviteit van het stelsel en het inzetten op vroegsignalering, screening en risicotaxaties als middel voor preventie van opvoedproblemen.

Een stelselherziening heeft pas kans van slagen als die gepaard gaat met een ander denk-kader en een duidelijke visie op zorg voor kinderen, jongeren en gezinnen vanuit de sociale omgeving. Dit briefadvies geeft daartoe een aanzet. In een volgend advies komt de vraag aan de orde hoe de begeleiding van kwetsbare gezinnen binnen deze sterke sociaalpedagogische omgeving vorm kan krijgen. De focus zal daarbij vooral liggen op het belang van protectieve of beschermende factoren voor kwetsbare gezinnen, zonder te vervallen in allerlei preventieve risicoanalyses.

De RMO is zich vanzelfsprekend bewust van de complexiteit van problemen en de storingen die zich bij kinderen en gezinnen voordoen. Vaak kunnen evidencebased interventies zeker helpen en zullen ze ook zeker moeten worden toegepast. Maar dat is eerder het sluitstuk van het beleid dan het vertrekpunt. Het vertrekpunt ligt in de versterking van de kracht van het eigen netwerk en een (professionele) rots in de branding. Verder is de RMO zich ook bewust van de complexiteit van het huidige stelsel en de enorme omwenteling die eraan staat te komen. Maar juist dan is het momentum belangrijk om de jeugdzorg weer terug te brengen naar haar basisprincipes, namelijk professionals inzetten die de verantwoordelijkheden van ouders en de sociale omgeving niet wegnemen, maar weten te stimuleren en te faciliteren.

Literatuur

- Centrum voor ethiek en gezondheid (2009), *Dilemma's op de drempel. Signaleren en ingrijpen van professionals in opvoedingssituaties*. Den Haag: CEG.
- Fauwe, L. de (2008). *Moeilijke jeugd. De zoektocht van Anita Leeser, kinderrechtster*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- HBSC (2009). *Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Hermanns, J. (2009). *Het opvoeden verleerd*. (Oratie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Montfoort, A. van (2008). *Professionaliteit en nuchterheid in jeugdzorg en jeugd beleid* (lectorale rede). Leiden: Hogeschool Leiden.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone*. New York.
- RMO en RVZ (2009). *Investeren rondom kinderen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling en Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- RMO (2008). *Tussen flaneren en schofferen. Een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren*. Amsterdam: SWP.
- RMO (2008b). *De ontkokering voorbij. Slim organiseren voor meer regelruimte*. Amsterdam: SWP.
- RMO (2006). *Inhoud stuurt de beweging. Drie scenario's voor het lokale debat over de WMO*. Amsterdam: SWP.
- Vliet, L. van en M. Kesselring (2009). De verbindende rol van het Centrum voor Jeugd en Gezin. CJG kan sociaal netwerk van gezinnen versterken. In: *Jeugd en Co Kennis*, jg. 3, nr. 2, p. 37-44.
- Vrijheid en verantwoordelijkheid (2010). Regeerakkoord VVD-CDA. Den Haag.
- Wever, L. (2011). *Een nieuwe regering, een nieuw beleid: stelselwijziging jeugdzorg*. Nieuwegein: Lezing op de Landelijke Studiedag Jeugd beleid 16 februari 2011.
- Winter, M. de (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar de democratie en verbinding*. Amsterdam: SWP.
- Winter, M. de en M. Schöttelndreier (2010). *Op stap met de burgemeester*. Nieuwjaarsessay 2011. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Winter, M. de (2008). Het moderne van kindermishandeling. In: W. Koops, B. Levering en M. de Winter (red.), *Opvoeding als Spiegel van de beschaving. Een moderne antropologie van de opvoeding*. Amsterdam: SWP.
- Yperen, T.A. van en P.M. Stam (2010), *Opvoeden versterken*. Den Haag: VNG.